

Gebei Sándor

MAZEPA KOZÁKHETMAN (1639–1709) – „NEMZETI HŐS VAGY ÁRULÓ”? POLITIKAI MEGRENDELÉS A TÖRTÉNELEMTŐL?

Mazepa, Iván Sztjepanovics kozákhethman nevét az utóbbi két évtizedben több mint elégszer emlegették Ukrajna, Oroszország, ill. az emigránsok aktivitása eredményeképpen (pl. az edmontoni, torontói Canadian Institute of Ukrainian Studies) világszerte. Nem kell hozzá különösebb jóstehetség, hogy kijelentsük: a kozáktéma a történetírás örökzöld témája marad ezután is. Annál is inkább, mert a Szovjetunió 1991. évi felbomlása után a nemzeti historiográfiák száma többszöröződött, s a hagyományos lengyel–orosz–ukrán interpretációk mellett az „új ukrán” (nemzeti ukrán), a belorusz, a litván, a török (krími tatár) történészek is bekapcsolódtak a kozákság történetének kutatásába. Kétségtelen tény, hogy a Szovjetunió létezésének idején a kozák témával – a donival se, de főleg a „dnyeperi”=ukrajnaival (akár a lajstromozott, akár a szabad=szicsi kozákságról is legyen szó) – foglalkozni nem volt kívánatos, de nem volt tiltott dolog. Aki a tudományos karrierjének építését mégis ebben a témában képzelte el, annak a nagy-, a kis- és a fehér-orosz testvériség, a keleti szlávok „újraegyesítése”, a testvérek egy országba való egyesülése stb. koordinátarendszerben volt érdemes mozogni, vagy esetleg a burzsoá nacionalista nézeteket valló, ukrán történészek munkáinak a kritikájával hívhatta fel magára figyelmet.

Mindez 1991 után gyökeresen megváltozott. A lefojtott, de nem elfojtott téma robbanásszerűen a felszínre tört, annál is inkább, mert az Ukrán SzSzSzK területével azonos nagyságú poszt–szovjet államban, az Ukrán Köztársaságban, már a „megalakulás pillanatában” szükség mutatkozott a szuverenitás történelmi előzményekkel való igazolására, az „új” szuverenitás „rég” (Kijevi Rusz, Zaporozsjei Had), történelmi előképekkel való alátámasztására.

Leonyid Kravcsuk államelnök pl. elnöki rendelettel mozgósította a társadalmat 1993 februárjában Bogdan Hmelnyickij hetman születésének 400. évfordulója méltó megünneplésére. Sőt, az államelnök utasítására egy 34 tagú szervező bizottság alakult, amelynek feladata „az ukrán államalapító” (zaznovnyik Ukrajszkoj gyerzsavi) életét, tevékenységét bemutató állami, tudományos és kulturális rendezvények összehangolása volt. A politikai aktivitás az elnök részéről olyannyira sikeres lett, hogy az UNESCO az 1995. évet Bogdan

Hmelnyickij-évnek nyilvánította.¹ Az 1995 októberében kulmináló Hmelnyickij-év jelentős eseménye volt Kucsma elnök korszakos beszéde, mert részletesen szólt az ukrán államiság „letisztázott kérdéseiről”(?). Büszkén hangsúlyozta, hogy 1648–1654 között élő „kozák köztársaság”, a „Hmelnyickij-i köztársaság” Ukrajnát „a független civilizált nemzetek családjába” emelte. A „Dnyeper mentén megszületett új állam”, Ukrajna 1654-es Oroszországhoz való csatlakozását kimondó perejaszlavli kozákrada döntését pedig államok közötti szerződésnek minősítette Kucsma elnök, mégpedig olyan államszerződésnek, amelyet két egyenrangú fél kötött meg egymással. A 17. századi államépítés lépései feltűnően azonosak az 1990-es évek államépítés fázisaival – utalt az államelnök az akkori és a 20. század végi politikai szituáció hasonlóságára. Az 1648–1654-es fegyveres küzdelem sikeres nemzeti felszabadító háború volt, az idegen uralomtól megszabadult „az ukrán nép”. 1991-ben sem volt ez másképpen, mondta a „friss” köztársasági elnök. Ezzel a kijelentésével – történelmileg teljesen hiteltelenül – tulajdonképpen a 16–17. századi lengyel nemesi hatalom felszámolását azonosította az 1991-es szovjethatalom megszűnésével.²

Az 1995–ös jubileumi év fényét természetesen nagyszabású kiállítások, múzeumi rendezvények, kulturális események is emelték. Ekkor nyílt meg pl. a kozákság, a Zaporozsjei Had egykori fővárosában, Csigirinben (Csihirinben) a nemzeti hős, Hmelnyickij tiszteletére berendezett emlékmúzeum. Ugyancsak ebben az évben Cserkasszi városa, az egykori kozákezered centruma, Hmelnyickij-szobor avatásával tisztelgett a hetman emléke előtt. Itt, Cserkassziban kezdte meg munkáját az a speciális tudományos kutatóintézet, amelynek feladata a Dnyeper-vidék 17–18. századi történelmének, néprajzának kutatása lett.³

A Hmelnyickij-év valamennyi tudományos konferenciáján és valamennyi nem tudományos rendezvényen a történészek és a nem történészek az 1995-re már hivatalosított (!) tudományos eredményt – *az ukrán forradalom eredményeként megszületett nemzeti, önálló, ukrán állam* gondolatkörét – közvetítették a hallgatóság felé.⁴ Sőt, a megemlékezések hulláma alig csitult el, amikor a nemzeti történelem hiteles képének helyreállítása céljából – a kozákság történetének

¹ *Bürgers, Jana*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JBfGOE)* 2002/1. 74.

² *Bürgers*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos, In: *JBfGOE* 2002/1. 74.; Egy rövid, tájékoztató jellegű historiográfiai mozaikot magyarul közreadott *Varga Beáta*: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged, 2008. 7–24.

³ *Bürgers*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos, In: *JBfGOE* 2002/1. 73.

⁴ *Смолю В. А.* (Szmolij V. A.) – *Степанков В. С.* (Sztjerpankov V. Sz.): Богдан Хмельницький и проблеми державности. In: *Український історичний журнал (UIZs)* 1991/9, 1991/11. számok; *Смолю В. А.* – *Степанков В. С.*: Богдан Хмельницький: хроника життя та діяльності. Київ, 1994. «Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі» *Збірник наукових праць*. Львів–Лублін, 1996. «Доба Богдана Хмельницького» (До 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). *Збірник наукових праць*. Київ, 1995. stb, stb.

teljes tanulmányozása céljából – 1997-ben „Kozák Tudományos Kutató Intézet” alakult meg. Ennek az intézetnek az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémiával közösen az lett a feladata, hogy alapkutatásokat végezzen, a kutatási eredményeket közzétegye. A tudományos művek mellett tudományos népszerűsítő munkákat jelentessen meg, a hazai és a külföldi tudósok együttműködését elősegítse, tankönyveket és segédkönyveket adjon a tanulóifjúság kezébe, és nem utolsósorban az, hogy „a kozák tematikát” népszerűsítse minden korosztály számára.⁵ A hallatlan gazdag publikációs kínálatból *Szmoľij V. A.* kijevi és *Sztyepankov V. Sz.* kamenyec–podolszki történészek munkássága emelkedik ki. Ők voltak azok az ukrán történészek, akik megtették az első lépéseket az ukrán nemzeti történetírás megújítása céljából, ők voltak azok az első kutatók, akik felelevenítve a nagy elődök (Antonovics, Grusevszkij, Krip’jakevics stb.) érdemeit próbáltak új megoldásokat találni a lengyel–ukrán–orosz történelem ellentmondásos háromszögében, s ezzel mintegy irányt is szabtak az új történész generáció szemléletének.⁶

A szerzők a „felkelés”, „háború” terminusokkal szemben a „forradalom” fogalmát tartják elfogadhatónak, mert a fegyveres küzdelem lényege „Ukrajna függetlenségének a kivívása”, „Ukrajna egységének a megteremtése” volt. *Ukrajnában, éppúgy mint Európa más országaiban (s itt elsősorban Hollandiára utalnak!), nemzeti forradalom zajlott 1648–1676 között* – szögezik le a magas állami kitüntetésekben is részesülő történészek. A „kozák” jelzővel ellátott szóösszetételek, mint pl. a „kozák felkelés”, a „kozák háború” megjelölések tagadják a felszabadító harc össznemzeti jellegét, ezért használatától el kell tekinteni⁷ – javasolja a szerzőpáros. Igaz, hogy „a forradalom az ukrán nemzet vereségével zárult” – állapítják meg az ukrán nemzeti historiográfia meghatározó személyiségei –, hiszen nem sikerült megőrizni „az ukrán államot az etnikai határai között”, „Ukrajna függetlensége” elveszett.⁸ A vereséget magyarázó okok közül

⁵ Ennek a programnak a keretében látott napvilágot az a 15 kötetes, jegyzetapparátus nélküli sorozat, amely nagy népszerűségnek örvend Ukrajnában élvezetes stílusa, esztétikus kivitele, színes képanyaga és térképei, jól válogatott dokumentum részletei miatt. A sorozat címe: „Україна кризь вики” (Ukrajna az évszázadok során).

⁶ *Смолий В. А. – Степанков В. С.*: Богдан Хмельницький: хроника життя та діяльності. Київ, 1994. L. pl. az alábbi munkákat: *Гуржій О. І.* (Gurzsj O. I.): Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.; *Степанков В. С.*: Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст. In: *UIZs 1997/1.* 3–31. *Гуржій О. І. – Чухліб Т. В.* (Cuhlib T. V.): Гетьманська Україна. Київ, 1999.; *Смолий В. А. – Степанков В. С.*: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). Київ, 1999. *Горобець В. М.* (Gorobec V. M.): Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. *Станіславський В.* (Sztanyiszlavszkij V.): Запорозька Січ і Річ Посполита, 1686–1699. Київ, 2004. *Чухліб Т. В.*: Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання друге) Київ, 2005. stb.

⁷ *Смолий В. А.* (Szmolij V. A.) – *Степанков В. С.* (Sztyepankov V. Sz.): Українська національна революція 1648–1676 рр. кризь призму століт’. In: *UIZs 1998/3.* 3–12.

⁸ *Смолий – Степанков*: Українська національна революція, In: *UIZs 1998/3.* 10.

Szmolij és *Sztyepankov* a legfontosabbaknak a környező országok (Rzeczpospolita, Oroszország, Krími Kánság, Oszmán Birodalom – ebben a sorrendben!) állandó agresszióját, a szabad kozákság (=a szicsiek) 1658–1675 közötti „destruktív politizálását, az „alsó társadalmi rétegek nagymértékű lumpenizációját”, anarchiára való hajlamát (veliki masztabi ljumpenizaciji szuszpil’sztva, anarcho–ohlokraticsni ruhi szocial’nih nyiziv), a „Hmelnjickij által megteremtett kormányzás monarchikus formájának a felszámolását”, az „irányító elit államépítésben hiányzó tapasztalatát”, a „nemzeti állameszme” meggyökeresedésének a félbeszakadását, az egységet megőrző és fenntartó „nemzeti és államérdek” háttérbe szorulását és az egyéni és csoportérdekek mentén széttagolt elit „buzogányért” (=a hetmanságért) folytatott testvérháborúját stb. tartja.⁹

Az ukrán nemzeti állam „feltámadásának” a lehetősége a 18. század első évtizedében, Iván Mazepa hetmansága idején újra elérkezett, legalább is az ukrán nemzeti historiográfia szerint. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia interneten is elérhető Mazepa–tanulmánykötete mellett¹⁰ az 1990-es években meghonosított és az azóta is permanensen élő „hetmankultuszok” tanúskodnak. Például az 1992-ben megnyitott, kijevi Mazepa Múzeum az Ukrán Hetmanátus (=a 17. századi független Ukrajna) tárgyi és írásos emlékeit tárja a múzeumlátogatók elé, vagy pl. a Mazepa–szobrok az évről-évre ismétlődő ünnepélyes koszorúzásai az ukrán öntudatot hivatottak ébren tartani, mint ahogyan a 2012. év nagy látványossága, talán szenzációja is. 2012. május 16–19. között a numizmatika iránt érdeklődők és gyűjtők az „Ukrajna Expo Juvelir” c. kiállításon csodálhatták meg azt a különleges ezüstveretet, amelyet az Ukrán Hetmanátus Múzeuma kezdeményezésére a Hrescsatik (ukrán) Bank terveztetett és rendelt meg a lengyelországi Központi Pénzverdétől. Ez az érme a 17–18. századi ukrán állam és nemzet kifermálásában kiemelkedő szerepet játszó hét hetmant ábrázolja. A mindössze 400 db mennyiségben kibocsájtott 999.9 finomságú díszveret előlap-

⁹ *Смолій – Степанков*: Українська національна революція, In: UIZs 1998/3. 10.

¹⁰ <http://www.mazepa.name/history/zb1.html> (letöltve: 2012. június 24.); Гетьман Иван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. (Ред. колегія: Смолій В. А., Ковалевська О. О., Бачинська О. А., Горобець В. М. и т. пр.) Київ, 2008. Ugyanezt a gondolatot erősítik a „régii” ukrán történészek (Kosztomarov, Grusevszkij, Krip’jakevics) és az ukrán emigráció néhai, ill. mai történészeinek a munkái, amelyek egyébként a reneszánszukat élik. Pl. *Крупницький, Борис* (Krupnyickij B., 1894–1956): Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2003. (a berlini, 1941-es német kiadás fordítása); *Оглоблин, Олександр* (Ogloblin O., 1899–1992): Гетьман Иван Мазепа та його доба. Нью Йорк – Київ, 2001. (az 1960-ban publikált munka reprintje); *Субтельний, Орест* (Szubtelnij O., 1941–): Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. (az 1981. évi angol nyelvű munka fordítása); *Липинський, Вячеслав* (Lipinszkij V., 1882–1931): Твори. 2. Филадельфия, 1980., Твори. 3. Филадельфия, 1980. *Костомаров, Николай* (Kosztomarov N., 1817–1885): Гетман Иван Степанович Мазепа. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Второй отдел. Выпуск шестой. Москва, 1992. 787–822. (СПб., 1876. évi kiadás reprintje.) *Грушевський, Михайло* (Grusevszkij M., 1866–1934): «Історія України–Руси» т. I–X. Київ, 1995–2000. (Reprint: az I. kötet 1898-ban, a X. a történész halála után, 1936-ban jelent meg először); *Крип’якевич, Иван* (Kripjakevics I., 1886–1967): Велика історія України. Львів, 1990. (Az 1935. évi kiadás reprintje.)

ján Bogdan Hmelnyickij, Ivan Vigovszkij, Petro Dorosenko, Pilip Orlik, Ivan Mazepa, Petro Szagajdacsnij, Dmitro Visnyoveckij portréja látható, a hátlap közepén II. Erzsébet portréja, körülötte pedig a hetmanok címerei ékesednek.¹¹ Nem ünneprontásként, de megkérdezném: milyen elvek szerint válogatta ki a szakértő a felsorolt kozákvezetőket? Hogyan kerülhet az „államalapító, államszervező” hetmanok csoportjába pl. a svéd szövetségben gondolkodó Vigovszkij, Mazepa az oszmán fennhatóságot elismerő Dorosenkoval? De azt sem lenne fölösleges megtudni, hogy a Hetmanátus Múzeuma, vagy netán az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia biztosította a szakértői háttérrel? Netán, a PR-építés, az országimázs, politikai imázs formálása ilyen módszerrel is zajlik?

Egyébként, a több mint húsz éven át (1687–1708) a hetmani buzogányt kézben tartó Mazepa a mindennapok „főszereplője” is. A forgalomban lévő 10 hrivnyás (grivnyás) bankjegyen a „szuverén, önálló Ukrajna megteremtéséért” küzdő hazafinak az arcképe emlékezteti a vásárlókat a dicső múltra.¹²

A hetmanok közül kétségtelenül Bogdan Hmelnyickij és Iván Mazepa alakja messze kiemelkedik. Egy ukrainai mondás szerint „Bogdantól Ivánig” nem is voltak hetmanok Ukrajnában. A történeti szituáció éles változása miatt Mazepa helyzete bonyolultabb volt, mint Hmelnyickijé, sőt emberileg tragikus is. Nem véletlen, hogy sorsa a művésztársadalmat is megérintette. Mazepa, „a nemzeti hős vagy áruló?” dilemmája különösen a 19. századi romantika nagyjait foglalkoztatta. Így pl. George G. Byron, Alekszandr Sz. Puskin, Victor Hugo elbeszélő költeménnyel, Liszt Ferenc szimfonikus költeménnyel, Pjotr I. Csajkovszkij három felvonásos operával állított emléket Mazepának, a francia romantika festői (Géricault, Vernet, Boulanger, Delacroix stb.) vásznaikon jelenítették meg a Mazepa-témát.¹³ Ugye nem tévedek, ha kijelentem? A művészeknek, ill. az irodalmároknak egyszerűbb a helyzete a történész foglalkozásához képest, mivel az utóbbinak egy problémát dokumentumok alapján meg kell ismernie, meg kell értenie, majd a maximális objektivitásra törekedve, másokkal is meg kell ismertetnie. A Mazepa-ügyben nem könnyű, de nem is hálás feladat egy történésznek a probléma boncolgatása, még akkor sem, ha kívülállóként (nem oroszként, nem ukránként), politikai elkötelezettség nélkül tanulmányozza a kialakult helyzetet.

¹¹ <http://monetki.me/2012/05/17/премьера-серебряной-монеты-выдающие> (letöltve: 2012.06.22.)

¹² 1996-tól Ukrajna hivatalos pénzneme a hrivnya (grivnya). A bankjegyeken az ukrán történelem és irodalmi élet jelentős alakjai láthatóak. Az 1 hrivnyást I. (Szent) Vlagyimir kijevi nagyfejedelem, a 2 hr.-t I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem, az 5 hr.-t Bohdan Hmelnyickij (1595?–1657) kozákhetman, a 10 hr.-t Iván Mazepa (1639–1709) kozákhetman, a 20 hr.-t Iván Franko (1856–1916) író, költő, az 50 hr.-t Mihajlo Hruszevszkij (1866–1934) történész, államférfi, az Ukrán Népköztársaság (1917–1920) első elnöke, a 100 hr.-t Tarasz Sevcenko (1814–1861) jobbágyszármazású, népi költő és festő, az „ukrán Petőfi”, a 200 hr.-t Leszja Ukrajinka (1871–1913) költő, az 500 hr.-t Hrihorij Szkovoroda (1722–1794) költő, filozófus portréival ékesítették.

¹³ L. bővebben *Bartók Béla*: „De győz, aki remélve mer.” (Iván Sztjepanovics Mazeppa alakja a romantikus művészetben). In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*. Tom. XXXIV. (Szerkesztette: Besze Tibor, Miskei Antal.) Eger, 2007. 193–204.

Nézzük meg hát, ki is volt valójában ez az ukrán–orosz konfrontációt ébren tartó személyiség! Iván Mazepa olyan pravoszláv kishemesi családban született, ahol a tudásnak, a szellemi értékeknek becsülete volt. Iskoláit a kijevi Mogila Kollégiumban (Lyceumban), majd Varsóban a jezsuitáknál végezte. Apródskodott a királyi udvarban, olvasottságával, eszességével hamar kitűnt társai közül. Külföldre küldték, egyetemi tanulmányokat folytatott híres európai egyetemeken. Megfordult Hollandiában, Franciaországban, a Német–római Császárságban, Itáliában. Ez utóbbi ország különösen nagy hatással volt rá. Annak ellenére, hogy a latin nyelvet tökéletesen elsajátító Mazepa az ókori klasszikusok műveit (Cicero, Tacitus, Livius) igen kedvelte, mégis Macchiavelli *A fejedelem* című munkáját forgatta a leggyakrabban. A sikeres peregrinációból hazatérve a királyi udvarban teljesített szolgálatot, nyelvismeretei (latin, német, francia, szláv nyelvek) révén a diplomácia területén foglalkoztatták egyre komolyabban. A szépen ívelő karriert feledve többször is meggondolatlanul cselekedett. 1661-ben például a később híres emlékiróvá lett Jan Chryzostom *Pasekra* (kb. 1636–1701) *kardot rántott a király jelenlétében, de a király nagylelkűen megbocsátott neki és összebékítette a pravoszláv vallású ifjút az ugyancsak harcias, katolikus fiatalemberrel. Néhány év múlva viszont már nem volt pardon.* Ráadásul csúfosan, megszégyenítetten kellett a fővárosból távoznia, s nem önszántából.

Miután Mazepát „egy úrnővel házasságtörésen” érték, a felszarvazott férj egy „kátránnyal teli hatalmas edénybe” dobatta, majd „tollba hempergették”, lóhátra kötözték arccal a ló fara felé és a lovat szabadjára engedték. Félholtan találtak rá idegenek, megmentették, felgyógyították, de Mazepa állítólag az incidens után soha nem mutatkozott Lengyelországban.¹⁴ Apja 1665-ben bekövetkezett halálakor megörökölte a csernyigovi vajdaság alpohárnokságát, de ez a cím a puszta titulushoz egyebet nemigen jelentett. Ugyanis itt, az ukrainai Csernyigovban a valóságos hatalmat a kozákság tartotta a kezében. A kozákok közé rövid idő alatt beilleszkedett, széleskörű műveltségét, iskolázottságát, nyelvismereteit a kozákpáncsnokság hasznosította. Az 1667. évi lengyel–orosz (andruszovói) békéből kiábrándult, s ezért az oszmán orientációt követő Pjotr (Petro) Dorosenko hetman (1668–1676) közvetlen munkatársaként a kozák diplomácia és külpolitika fontos személyiségévé emelkedett. Dorosenkóhoz hasonlóan, Mazepa se tudott belenyugodni egész életén át Ukrajna Dnyeper folyó mentén történő szétszakításába, a lengyel (királyi) fennhatóságot elismerő Jobbparti-, ill. az orosz (cári) hatalmat elfogadó Balparti Ukrajna létezésébe. Dorosenko közel tíz éves, oszmán utas politizálása végül is kudarcot szenvedett, a török–tatár szövetséggel képtelen volt a kozákság újraegyesítését megvalósítani. 1676-ban cári kegyelemért folyamodott, hú alattvalóságot fogadott azzal a feltétellel, hogy a kozák ügyektől távol tarthassa magát.

Mazepa egy véletlen folytán már korábban a „balpartra”, vagyis az orosz oldalra került. Történt, hogy 1674-ben a Krimbe igyekvő Dorosenko-követet a szabad kozákok (a szicsiek) az örök ellenséghez tartó, „áruló kozákok” foglyul

¹⁴ *Krmann Dániel: Küldetésem története. Itinerarium (1708–1709). Bp., 1984. 67. (Itinerarium)*

ejtették, és mint értékes hírforrást, kiszolgáltatták Iván Szamojlovicsnak, a balparti kozák ezredek hetmanjának. A cárhű Szamojlovics Mazepa képességeit gyermekeinek házitanítójaként kamatoztatta. Alig telt el két év, Mazepa már a hetman belső köréhez tartozott. Tanácsadója török–tatár ügyekben, bizalmas tárgyalásokat folytat befolyásos moszkvai politikusokkal. Okkal feltételezhető, hogy egy ilyen moszkvai küldetés alkalmával figyelt fel Vaszilij Golicin herceg (1643–1714) Mazepára, ill. „egy kultúremlerrel” való találkozásra. Amikor 1687-ben döntés született Moszkvában arról, hogy a Krími Kánságot erőnek erejével, annak hazájában, a Krímben kell megsemmisíteni, a biztos győzelmet ígérő hadjárat élére Szofja cárnő a favoritját, Golicin herceget állította. Golicin hada mellé Szamojlovics kozák ezredei is csatlakoztak, természetesen Mazepa részvételével. A totális vereséggel végződő hadivállalkozás bűnbakja a kozákhetman lett, mégpedig oly módon, hogy Szamojlovics közvetlen vezetőtársai feljelentették urukat, hetmanjukat Moszkvában. Golicin kényszerű visszavonulását a Szamojlovics–i praktikáknak állították be az árulkodók. Egyszóval: a vereséért csakis és kizárólag a kozákvezetőt terheli a felelősség.

Tatjana Jakovleva pétervári történész dokumentumközlése alapján tanulmányozható a Szamojlovics hetman leváltását okozó „vádirat”.¹⁵ V. Iván és I. Péter társuralkodó cároknál, valamint Szofja régensnél¹⁶ jelentkező Szamojlovics–árulók az 1687. július 7-i (régí kalendárium szerinti) beadványban – közöttük Iván Mazepa jeszaul is – a hetman állhatatlanságát, az ellenséggel való összejátszását hangsúlyozták. Neki tulajdonították a hadjárat félbeszakítását kikényszerítő sztyepp felperzselését, az ebből keletkező élelem- és takarmányhiányt, a lovak elhullását, a visszavonuláskor elszenvedett emberi veszteségeket. „Vádiratukban” felemlgették Szamojlovics ellenséges magatartását a cár külpolitizálása kapcsán – mert Szamojlovics meglátása szerint –, nem lett volna szabad 1686-ban megkötni a lengyelekkel az örökbékét (vecsnij mir), hiszen ez a döntés automatikusan a törökkel–tatárral való háborút provokálja. Bezzeg, ilyen esetekben a cár mindig számított, ill. számít a hetman közbenjárására. Lám, az 1686-os békéhez vezető tárgyalásokon sem a hetmani jelenlétre, sem a kozákok véleményére nem tartott igényt a cár. Szamojlovics mindent elkövetett – állították a vádirat szerkesztői –, hogy aláássa az örökbéke érvényét, pl. rabszerző portyákra parancsolta a kozákokat a Jobbparti–Ukrajnában, ill. kárörvendezett a békét gyöngítő, sikeres tatár portyák után. Önkényesen, cári engedély nélkül többször

¹⁵ *Яковлева, Татьяна* (Jakovleva, Tatjana): Донос старшины на И. Самойловича анализ першоджерела. In: UIZs 2006/4. 193–197.

¹⁶ Szofja Alekszejevna (1657–1704) – Alekszej cár első házasságából született lánya, aki régenséget kapott 1682ben, a sztrelecek lázadásának évében a cárokká emelt, kiskorú cárevicskek felett. Ugyanis, jogilag a cári trón az első házasságban született, félig vak, testi hibás, uralkodásra nem éppen alkalmas fiút, V. Ivánt (1666–1696) illette, de hogy az Alekszej cár második házassága révén befolyásra szert tett családokat hátrány ne érje, ezért a második feleségtől született fiát, I. Pétert (1672–1725) is cárrá, társuralkodónak kiáltották ki. 1689-ben, az újabb sztrelec lázadás idején Szofja régensége megszűnt, I. Péter kolostorba kényszerítette. Az V. Ivánnal 1689-től folytatódó régens nélküli társuralkodás 1696-ig, Péter féltestvérének a haláláig tartott. Ettől az évtől fogva Oroszország egyeduralkodója lett.

is követet menesztett a tatárokhoz, szövetségét ajánlgatta a kánnak, mondván, hogy „a kozák puska és a krími szablya” egyesült erejének egyetlen monarcha (értsd: orosz cár, lengyel király) sem tud majd ellenállni. De még attól sem riadt vissza, hogy a cárt megkerülve közvetlenül a lengyel királyhoz forduljon és a Zaporozsjei Had fegyveres erejét felajánlja a Hmelnyickij idején birtokolt kozákterületekért cserébe. A cári hűséget fogadó hetman ezekkel a cselekedettel nyíltan szembefordult, nyíltan felmondta a cárnak fogadott engedelmességét, egyszóval árulást követett el. A hetman bűnlajstromát a hetmani hatalommal való visszaélés konkrét példáival gyarapították még. Sérelmezték, hogy Szamojlovics lépten-nyomon megsérti a kozák szokásjogot, mert senkivel nem tanácskozik, egyes hivatalokat (pl. a bírói hivatalt) nem működtet, megbízásokat önkényesen elvesz, vagy adományoz. A cári ajándékokat és fizetségeket visszatartja, nagy részét eltulajdonítja, a zsákmányolt vagy gazdátlan lovakat hetmani jelvénnel billogoztatja, a gabonaszállítást a Krímbe engedélyezi, a cárral békét aláíró lengyel király országaiba megtiltotta stb. A hetman ellen szervezkedők a cári felségeket arra kérték, hogy Szamojlovicsot fosszák meg hetmanságától, és engedélyezzék a rada (a kozákok nyílt, összegyűlése) összehívását egy új hetman választása céljából.¹⁷

A „vádirat” keletkezésének körülményeiről helyesen állapítja meg Jakovleva, hogy Golicin herceget, mint értelmi szerzőt kell sejteni a beadvány mögött. Igaz, hogy csak közvetett bizonyítékokra lehet támaszkodni ennek a kijelentésnek igazolására, de mégiscsak beszédes az a tény, hogy gazdag ajándék érkezett Golicintól az új, megválasztott hetman, Mazepa címére Szamojlovics leváltása után röviddel. Ellenben, Jakovleva határozottan cáfolja Mazepa főszerepét Szamojlovics megbuktatásában. Véleményének alátámasztására többek között azt az érvet is hangoztatja, hogy a hetman leváltását szorgalmazó kozákvezetők aláírásai sorrendjében Mazepa kézjegye csupán a 4. helyen olvasható.¹⁸ Nincs ebben semmi szokatlan, mivel a hetman utáni rangsor – a szokásnak megfelelően – táborparancsnok (oboznij), főhadbíró (general'nij szudja), főkancellár (general'nij piszar') és főhadfelügyelő (general'nij jeszaul) – került rögzítésre. A felsorolt kozák vezetők bármelyike de facto bármilyen funkcióban tevékenykedhet a hetman akadályoztatása esetén. Bármelyikük, pl. egy-egy katonai vállalkozás idejére hetmani meghatalmazással hetmani hatalmat kaphatott a kezébe. A rangsor ellenére mégis azt kell látnunk – Jakovlevának ellentmondva –, hogy a főhadfelügyelő (jeszaul) tényleges jelentőségét a rangsor 4. helye nem tükrözi vissza, mert a valóságos hatalmat, fogalmazhatom úgy is, hogy a mindennap megtapasztalható nyers („rendőri”) erőt, mind a békében, mind a háborúban nélkülözhetetlen fegyelmet, biztonságot a jeszaul garantálta. Ebből következően

¹⁷ *Яковлева*: UIZs 2006/4. 193–197.

¹⁸ Vasziliy Borkovszkij – főoboznij (táborparancsnok=főszállásmester), Mihajlo Vujahevics – főhadbíró (general'nij szudja), Szava Prokopovics – főkancellár (general'nij piszar'), **Iván Mazepa – főjeszaul** (főhadfelügyelő) és még öt név, beosztásuk megjelölése nélkül. – *Яковлева*: UIZs 2006/4. 197.

úgy vélem, hogy a jeszaul állásfoglalása nélkülözhetetlen eleme volt a hetman buktatásának. De hivatkozhatok olyan analóg példákra is, amelyek a pétervári kolléganő figyelmét elkerülte e vonatkozásban. Demjan Mnogogresnij, Petro Dorosenko 1668 előtt, mielőtt elnyerték volna a hetmanságot, szintén az igen fontos jeszaulságot viselte! Vajon, nem ennek a forgatókönyvnek a mintájára ment végbe Szamojlovics hatalomtól való megfosztása? Miért lenne csekélyebb a szerepe Mazepa jeszaulnak 1687-ben, mint Mnogogresnij, Dorosenko jeszauloknak?

Mazepa hetmanságának éveit (1687–1708) nagyrészt a hadakozás töltötte ki. I. Péter cár parancsára pl. 1695-ben is, 1696-ban is a legfontosabb török végvár, Azov ostrománál irányította a balparti kozákezeket. A nagy hadivállalkozással egyidőben viszont nyugtalanító események zajlottak a Jobbparti Ukrajnában, ahol Jan Sobieski király halála (1696) után kritikussá vált a lengyel nemesség és (ukrajnai) kozákság viszonya. Az oszmánellenes felszabadító háborúban (1683–1699) való részvételért zsoldot követelő kozákok nem kapták meg a jussukat, ezért a királyi és az egyházi (katolikus) birtokokból, önkényesen kompenzálták kiesett jövedelmüket. II. Erős Ágost királlyá választása, királyi szava sem csendesítette le az elégedetlenkedőket, sőt 1699-ben, a karlócai béke megkötésével a probléma kulminálódott. Már nem volt szükség a kozákok szolgálataira, a fizetetlen kozákezek feloszlításának a híre felért egy hadüzenettel. Szamojlo Szamusz (?–1713) vinnyicai ezeres Szemjon Palij (1640–1710) belocerkovi ezeres csapataival szövetségbe a Jobbparti Ukrajna várait (Belaja Cerkov, Vinnyica, Braclav, Nyemirov stb.) egymás után elfoglalta, az egész Jobbparti Ukrajnát, a Dnyepertől a Déli-Bugig, majd 1702-re a Dnyeszterig az ellenőrzése alá vonta.¹⁹ A „nemesi rend” felszámolása, ill. a kozákság egyesítése programjával harcoló jobbpartiak küldöttséget küldöttség után menesztettek a balpartra, Mazepához, hogy támogatását elnyerjék, de mindhiába. Természetes, hogy I. Péter cár parancsa nélkül moccanni sem mert. A feltámadt „II. Hmelnickij-éra” a Rzeczpospolitára, Oroszországra főleg azért volt veszélyes, mert a nagy északi háború (1700–1721) első éveiben II. Ágost, I. Péter szövetsége (Riga, Narva) katasztrofális vereségeket könyvelhetett el.

1702 a legkritikusabb évek egyike volt a Rzeczpospolitának (a Nemesi Köztársaságnak) nemcsak az előbb említett ukrajnai lázadások miatt, hanem a soron következő vereség okozta belpolitikai válság miatt is. 1702 nyarára a nagy győzelmekről álmódzó lengyel király mindkét fővárosát, Varsót (1702. május 24-én), Krakkót (augusztus 10-én) elvesztette, két év leforgása alatt Erős Ágost az összeomlás szélére sodorta új országát. A király és a (nemesi) társadalom ellen-

¹⁹ A „II. Hmelnickij-i időszak”, = Szamusz – Palij vezette kozákfelkelésről dokumentumok, szakfeldolgozások: Архив Юго-Западной России. Часть 2. Том III. Киев, 1910. 449–450. Чухліб, Тарас (Csuhlib, Tarasz): Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2005. 389–395. Таїрова–Яковлева, Тат'яна (Tajirova–Jakovleva, Tatjana): Иван Мазепа и российская империя. История «предательства». Москва – Санкт-Петербург, 2011. 159–175.

téte olyannyira elmélyült, hogy az ország, a Rzeczpospolita két nagy politikai „pártra” (=konföderációra) szakadt a „háború vagy béke” kérdése mentén.

II. Ágost király és hívei természetesen a háború folytatását, a svédek kiűzését szorgalmazták az orosz szövetségesekkel, a béke mellett érvelők pedig a királyukat is hajlandóak voltak feláldozni, mert szemükben a megbékélés legfőbb akadályát maga a király személye képezte. A Varsóban (királyellenes „békepárt”) és a Sandomierzben (királypárti, „honvédő párt”) született konföderációk²⁰ ellentéte visszafordíthatatlanul 1704-ben mérgesedett el, akkor, amikor a varsói konföderátusok XII. Károly svéd király parancsára II. Ágostot detronizálták és hivatalosították az interregnumot. Új királyt, a svéd katonakirály jelöltjét, Stanisław Leszczyński (= I. Szaniszló) poznaíi vajdát választották az üresnek nyilvánított lengyel trónra, akit csak egy év múlva, 1705. október 4-én – ugyancsak a svéd uralkodó parancsának engedelmességgel – Varsóban királlyá koronáztak.

A politikai centrum meggyengülése, majd az ország „kettős királyság” (dwukrólewie) anarchiájába való süllyedése magától értetődően a periféria, a Jobbparti Ukrajna önállósodásához vezetett. Ez a be nem kalkulált szituáció II. Ágostnak is, I. Péternek is elfogadhatatlan volt. Az 1699-es lengyel–orosz szerződés, ill. az 1704-ben megújított szövetség lényege a svédellenes háború megvívásának a mikéntje volt, a királyi és a cári kozák alattvalók részvételével, de azok egyesülésének kizárásával. A kozákság önálló politizálását, amelynek végcélja a Szamusz–Palij-féle koncepció, a Dnyeper mindkét partján fekvő ezredterületekből egyesített, mindegyik uralkodótól függetlenített „kozákság”, az alapvető cél realizálását veszélyeztette. II. Ágost a Dnyeper-menti válság megoldását I. Péternél sürgette, aki Mazepa közreműködésével fogott a kényes ügy felgöngyölítéséhez.

Mazepát a balparti (csernyigovi, mirgorodi, nyezsini, perejaszlavli, poltavai, priluki, sztrodubi) ezredekben összeállított sereggel a „Jobbpartra” (lengyel területre) küldte 1704 tavaszán, ahol a király ellen fellázadt kozákok testvérként fogadták a „balpartiakat”. Szamusz és Palij ezresek hetmanuknak fogadták Mazepát, „a Dnyeper mindkét oldala” hetmanjának a parancsainak teljesítésére tettek fogadalmat. Palij a kezén lévő várakat, városokat (Fasztov, Boguszlav, Korszuny) sorban átadta Mazepának, közöttük fő támaszpontját, Bjelaja Cerkov ezredközpontot is. Mindössze három hónap telt el, amikor mindenki megdöbbenésére 1704. július 31-én Mazepa parancsára letartóztatták Palijt és a hetmani, a baturini tömlöcbe zárták. Mazepa és az orosz „külügyminiszter”, Fjodor Golovin levelezéséből kiderül, hogy Palij gondolkodása a kozákság teljes szabadsága körül forgott, a lengyel királyt is, az orosz cárt is idegennek tekintette a Dnyeper vidékén. A svéd bábkirály, Szaniszló környezetében politizáló lengyel főurakkal

²⁰ A konföderációk politikai küzdelmeinek a részletei *Gebei Sándor*: Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Rákóczi állama Európában. (Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére.) (Szerk.: Bagyinszki Istvánné, Balogh Zoltán.) Salgótarján, 2006. 54–60. c. tanulmányában.

kereste a kapcsolatot,²¹ a rablást és a zsákmányolást kedvelő, folytató szabad kozákokkal (a szicsiekkel) való egyesülést fontolgatta. Palij, inkább ösztönösnek nevezhető politikája alapvetően az orosz háborús érdekeket veszélyeztette. (Emellett az iszákossága is megbízhatatlanná tette, Szamusz sem kedvelte.)

A svéd–orosz háború kellős közepén, a lengyel „királyválság” mélypontján Mazepa hetman Palijjal szembeni fellépése egyáltalán nem tekinthető véletlennek, a potenciális belső ellenségtől mindenáron meg kellett szabadulni. I. Péter cár komolyan vette XII. Károly fenyegető szavait. II. Rákóczi Ferenc oroszországi követe, Nedeczky Sándor jegyezte le: *„a sveciai király publice mondotta sok helyen: valamint az Augustust detronizálta, azt czárt is hasonlóképpen valamdig ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe], nem fog nyugodni”*²² (kiemelés tőlem – G. S.)

Egyébként XII. Károly, az utolsó „viking” nem a levegőbe beszélt. 1706-ban II. (Wettin) Ágost királyt írásban lemondatta hatalmáról, kiűzte Lengyelországból és „eredeti” hazájába, Szászországba kényszerítette, 1707 szeptemberében megindította keleti hadjáratát.²³ A végső győzelembe vetett hite olyan erős volt, hogy harcedzett seregét még télen is együtt tartotta. Az 1707/1708. és az 1708/1709. év kemény hidegeit az orosz határhoz közel, Litvániában és a Balparti Ukrajnában (Mazepa Ukrajnájában) szenvedte végig maga is, a katonái között.

Logikus, ha valaki megkérdezi: XII. Károly miért nem Oroszországban akarta legyőzni adáz ellenségét, I. Pétert? Miért nem vonult egyenesen Moszkva ellen, Szmolenszk érintésével? Ezt a problémát a svéd haditanács alaposan körüljárta, a „skandináv Nagy Sándor” a katonával szemben a politikus javára döntött. Carl Piper gróf, a király első minisztere az akadozó, majd elmaradó utánpótlás javítása érdekében a Mazepa-féle kezdeményezést, vagyis az Ukrajnába való vonulást preferálta, Carl Gustaf Rehnskiöld tábornaggal szemben. A tapasztalt tábornok – a háború célját féltve – élesen bírálta az stratégiai iránytól való eltérést. A Dvina (Düna, ma: Daugava) folyó felszabadítását szorgalmazta, mert az, a Moszkva felé kibontakoztatható támadásról sem mond le, további előnye, hogy a Dvinán a svéd Rigával való kommunikáció biztosítható lesz, s onnan, garantáltan utánpótláshoz juthat majd a frontkatonaság. A svéd táborban tartózkodó, magyarországi evangélikusok képviselője, Krmann Dániel lelkész így kommentálta a svéd király, később tragédiába torkolló döntését. „De Károly lelkét bizonyára megszállta a vágy, hogy megnyerje a kozákokat, és uralma alá hajtja igen

²¹ Közli és a levélrészletet idézi *Таурова–Яковлева: Иван Мазепа, 172., 174. L. még Чухліб, Т. В. (Csuhib, Tarasz): Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. In: Український історичний журнал (UIZs) 2011/1. 13–19.*

²² MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2/I. Litterae Nedeczkianae, Nedeczky Sándor számozatlan levelei

²³ *Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In: Hadtörténelmi Közlemények 2009/4. 904–905.*

termékeny és vitéz tartományukat.”²⁴ „Úgy számították, hogy kétszázezer katona fog csatlakozni Károly királyhoz.” (kiemelés tőlem – G. S.)²⁵

Világos, hogy a Krmann–i túlzást nem fogadhatjuk el valósnak, de a kozákok csatlakozására feltétlenül számított az 1700 óta csak győzelmet arató skandináv hadvezér. A svéd haderő délkeleti irányba fordulása I. Pétert Ukrajna északi határvonalának a védelmére kényszerítette. A cár késedelem nélkül mozgósította az Ukrajnában állomásozó orosz (kijevi, perejaszlavi stb.) helyőrségeket és Mazepa kozákjait. A kozákhetman 1702-től fogva, immár sokadszor kapott ukázt uralkodójától a hadba szállásra.²⁶ Az erőltetett menetben és sűrű csatározások közepette haladó svédek Sztarodub (Starodub), Novgorod–Szeverszkij (Nowgorod–Sewerski) érintésével 1708. szeptember végén kiértek Ukrajna természetes határához, a Gyeszna folyóhoz (= a Dnyeper balparti folyója Csernyigovot átszelve Kijevnél ömlik a szélesen elterülő Dnyeperbe.)

Mazepa hetman döntéskényszerbe jutott. Továbbra is hűségesen szolgálja urát, a moszkvai cárt, mint ahogyan azt az elmúlt húsz évben tette, avagy szakít a cárral, hogy az Ukrajnában terebélyesedő cári befolyást megakadályozza. S talán eljött a pillanat, hogy a fokozódó cári beavatkozással le is számolhat a svéd király segítségével. I. Péter cár maximálisan megbízott a „hetvenévesnél idősebb”, a latin, lengyel, orosz nyelvekben járatos, kultúremler–hetmanban,²⁷ gyanakvását még az a több mint 30 pontból álló feljelentés sem keltette fel, amelyet a hetman közvetlen beosztottjai, Vaszilij Kocsubej, a Zaporozsjei Had főhadbírája, Ivan Iszkra poltavai, Fjodor Oszipov ahtirkai ezresek állítottak össze Mazepa elmúlt kétévi bűneiről. Ezek közül a legsúlyosabb vádpontok I. Szaniszló királlyal való konspirációra és az 1658. évi gadjacsi (hadziaczi) szerződés újraélesztésére vonatkoztak.²⁸ I. Péter cár eleve kizárta még az elpártolás gyanúját is, hiszen az orosz és a lengyel állam legmagasabb kitüntetésétje – a

²⁴ *Krmann*: Itinerarium, 59.

²⁵ *Krmann*: Itinerarium, 58.

²⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого (Pisma i bumagi) VIII/1. Москва, 1948. 87.

²⁷ *Krmann*: Itinerarium, 67.

²⁸ L. a Kocsubej – Iszkra – Oszipov ezresek 33 pontból álló beadványát, a Mazepa elleni feljelentés pontjait *Костомаров*: Мазепа, 802–808. *Соловьев*: история России, VIII/15. 298–305. oldalakon közli.; Az 1658. szeptember 16-án Gadjacsbán (Hadziacz) a lengyel király és a kozák hetman nevében aláírt szerződés, a Rzeczpospolitát, a kétosztatú államot „három egy” állammá nyilvánította. A Lengyel Királyság – Litván Nagyfejedelemség új, egyenrangú és egyenjogú tagállammal, a kozák hetman által kormányzott Rusz (a kijevi, a csernyigovi és braclavi vajdaságokat magába foglaló) Nagyfejedelemséggel bővült. – Lásd a legújabb szakirodalmat: *Гадяцька унія 1658 року*. (Ред. колегія: *P. Szohany, V. Brehunenko, Dm. Burim, Z. Kogut, O. Mavrin, Ju. Micik, M. Nagielski*) Київ, 2008. 350–Iecie Unii Hadziackiej (1658–2008) Ed.: *T. Chynczewska–Hennel, P. Kroll, M. Nagielski*. Warszawa, 2008.; Kocsubej – Iszkra – Oszipov alaptalanul vádolta törökösseggel Mazepát. Erre vonatkozó szakirodalom: *Кочегаров, Кирилл* (Kocsegarov, Kirill): Роль Иванв Мазепы в русско–турецких отношениях первой половины 1708 г. In: *Україна в Центрально–Східній Європі*. Київ, 2010. 180–181.

Szent András-, ill. a Fehér Sas-rend lovagja²⁹ – erkölcsileg feddhetetlen személynek számított.

Mazepa az egész Ukrajna panaszáradata, de személyét, a hetmani méltóságot ért sérelmek között fulladozott. Ezereskapitányai szünet nélkül küldözgették panaszleveleiket Mazepa baturini rezidenciájára, védelemért kiáltottak a cári főtisztek túlkapásaival szemben. Példának okáért, a kijevi cári kommandáns hogyan parancsolhatta várépítő munkákra a kozákokat, miután ők nem jobbágyok? Milyen alapon követelhetnek a cári katonai parancsnokok a kozákoktól rendkívüli adókat, szolgáltatásokat (fuvarozást, út-, hídépítést) Ukrajna szerte? Hogyan merészelnek a cár nevében rekviráltatni, főleg lovakat a kozák falvakban?³⁰ A kozák hetman csak nyelte és nyelte a sok keserőséget, tehetetlensége és kiszolgáltatottsága miatt forrt benne a düh, ám tiltakozni, intézkedni viszont nem volt bátorsága. A cár kedvencével, Mensikov herceggel sem mert ujjat húzni, amikor az nyilvánosan többször is elhencegett titkos vágyálmával: rövid időn belül ő lesz Ukrajnában a hetman, Mazepa pedig egy német–római herceg puszta címmel vigasztalódhat.³¹ XII. Károly Ukrajna határához való érkezése Mazepa lelki tusakodását, vívódását a végletekig fokozta. Megtapasztalta, hogy a cár hűségén megmaradva, a cári parancsoknak engedelmességgel a Zaporozsjei Had szabadságjogait, kedvezményeit képtelen lesz garantálni, egyre kiszolgáltatott helyzetbe juttatja a privilegizált kozákságot és a kozákság „országát” (a Dnyeper jobb- és balpartját). Végül is: a hetman cárra tett esküje, cárhűsége nem a Zaporozsjei Had elért szabadságait, hanem éppen ellenkezőleg, azoknak a felszámolo-

²⁹ Соловьев: история России, VIII/15. 275.

³⁰ Таирова–Яковлева: Иван Мазепа, 283., 305. 308–312. – tipikus *sine nobis – de nobis* helyzet alakult ki Ukrajnában. Pl. Mazepa hetman nélkül döntött az orosz haditanács arról, hogy egy esetleges svéd támadáskor Kijevet (az ukrajnai fővárost, a pravoszlávia fővárosát) feladják, mert védművei elavultak, megerősítésükre nincs idő! Nemcsak Kijevet, hanem Ukrajna részeit is fel kell áldozni – határozott a cár jelenlétében a zsolkvai haditanács 1707 májusában –, ha XII. Károly előrenyomulását nem sikerül feltartóztatni. Ekkor a már bevált „felperszelt föld” (vizsennaja zemlja) módszerét kell alkalmazni = a lakosságot kitelepíteni, aztán mindent felgyújtani, elégetni, hogy az ellenség élelemhez ne juthasson. Tajirova–Jakovleva történész szerint a zsolkvai döntések jelentették az utolsó cseppet, amelytől kicsordult a panaszokkal teli pohár. Úgy véli, hogy ekkor érlelődött meg Mazepában a svéddekhez való átpártolás gondolata. A korábbi évek sérelmei, keserőségei – pl. a hadjáratban résztvevő kozák csapatokat egytől-egyig orosz katonai parancsnokságok alá rendelték, vagy pl. Mazepa hetmant „senkinek” tartva, a csernyigovi kozák ezredet cári parancsra a Csernyigov – Szmolenszk közötti postaállomások (váltó lovakat) működtetésére utasították, szintén a kozák főparancsnok megkérdezése nélkül rekviráltatott Ukrajnában 6000 lovat Mensikov stb. Mensikov herceg, a cár favoritja nem melleleg egy „gazdasági vállalkozó” szemével tekintett Ukrajnára, a kozákságot Mazepával egyetemben a gazdasági javak kiaknázásának akadályának tekintette. Ukrajna kozák és nem-kozák lakosságát komoly gazdasági veszteségeket szenvedett el a háború kezdete óta pl. amiatt, hogy Ukrajna legfontosabb exportcikkeit (kender, salétrom) cári monopolárúknak nyilvánították, továbbá amiatt is, hogy Mensikov herceg egész Ukrajnára kiterjedő halászati jogot kapott I. Pétertől, a helyi lakosság évszázados jogait semmibe véve stb. stb. – 1707 májusában kulmináltak.

³¹ Таирова–Яковлева: Иван Мазепа, 264.

lását segíti elő. Orosz kalapács és kozák üllő között érezte magát.³² Ez a felismerés, plusz Hmelnyickij történelmi példája, aki a lengyelektől szabadította meg Ukrajnát, adta meg a végső lökést Mazepának az elpártoláshoz. Miért ne szabadíthatná meg ő, Mazepa a kozákságot, Ukrajnát a terjeszkedő orosz rabságtól?

I. Péter cár és Mensikov kozákokat hadba szólító leveleinek Mazepa 1707 nyarán nem engedelmeskedett,³³ húzta-halasztotta az időt, hogy a svédek mélyebben behatolhassanak Ukrajnába, jobban megközelítsék „fővárosát”, Baturint. Amikor betegséget színlelve a Mensikovval való együttműködéstől elzárkózott, Mensikov személyesen indult hozzá meglátogatására.³⁴ Nem lehetett tovább színészkedni, „összehívta hívebb embereit, és föltette nekik a kérdést: mit akarnak tenni, kihez óhajtanak csatlakozni? A cár több ízben megsértette a szabadságjogaikat azáltal, hogy a kozák erődökbe moszkvai katonaságot helyezett, hogy évenként meghatározott számú lovat követelt tőlük, hogy megtagadta a kozákoktól a szokásos pénzösszeg kifizetését, ...” három tartományt elszakított tőlük immár három éve. A távoli svéd király ilyen veszélyeket nem jelent a kozákságnak, „Károly király mindig megtartja a szavát, s nem fogja cserbenhagyni őket, ha az ő hatalmába ajánlják magukat.” Mazepa „szíve mindig lengyel maradt, inkább húzott a lengyelekhez és a svédekhez, mint a moszkvaiakhoz, ezt azonban pompásan leplezte”³⁵ – jegyezte meg Krmann találóan. Mindent hátra hagyva, kevés kísérettel a Gyeszna túlsó partjára, XII. Károlyhoz menekült 1708. október 24/november 4-én.

Mazepa számításába komoly hiba csúszhatott, mivel a kozákok nemigen lelkesedtek a svéd „felszabadítóért”. Hozzá kell még azt is tenni, hogy a kozákok Mazepáért egyáltalán nem lelkesedtek, kifejezetten népszerűtlen figura volt „saját népe előtt”. Az egyszerű kozákok a gögös, megközelíthetetlen, „kultúrfölnyes” magatartása miatt, a kozákvezetők egy jelentős része pedig a 20 éven át tartó moszkvai „szolgalelkűsége” miatt nem szerette.³⁶ A XII. Károly nevében ajánlott régi jogok és szabadságok visszaállítása a lengyel uralmat idézte a kozákság számára éppúgy, mint a Mazepának beígért fejedelem cím is.³⁷ Ebből a változásból pedig nem kért – korabeli orosz terminus technicus-szal élve – a

³² *Serczyk, Władysław*: Połtawa 1709. Warszawa, 2004. 71. *Haintz, Otto*: König Karl XII von Schweden. Erster Band. Der Kampf Schwedens um die Vormacht in Nord- und Osteuropa (1697–1709). Berlin, 1958. 249–250. *Brückner, Alexander*: Peter der Grosse. Berlin, 1879. 405–407. *Font Márta – Varga Beáta*: Ukrajna története. Szeged, 2006. 166–168. *Varga Beáta*: Önállóság, autonómia vagy alávetettség? 175–177.

³³ Pisma i bumagi, VIII/1. 193., 208–209.

³⁴ Pisma i bumagi, VIII/2. Moszkva, 1951. 857.

³⁵ *Krmann*: Itinerarium, 69.

³⁶ *Грушевский, М. С.*: Иллюстрированная история Украины. Москва, 2001. 380–381. (Az 1913. évi kiadás reprintje)

³⁷ *Крупницький*: Гетьман Мазепа та його доба – <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-8.html> (a letöltés ideje: 2012. június 27.)
Павленко, Сергій (Pavlenko, Szergij): Іван Мазепа. Київ, 2010. 318.

„kisorosz nép” (Maloroszijszkij narod). Ügyesen használta ki ezt az ellenérzést I. Péter cár „A Kisorosz néphez” című, 1708. november 6/17-i kiáltványában.³⁸

Hosszasan dicsérte a „Kisorosz népet”, mert helyesen döntött, hogy nem követték „az áruló, Istenét elhagyó” Mazepát, hogy nem hagyták magukat elcsábítani szebbnél szebb ígéretektől. Ha a svéd királyhoz pártoltak volna, ugyanaz a sors várt volna Ukrajnára, mint a svédek által kirabolt Lengyelországra, Litvániára, Szászországra. A svédek elvonulása után pedig I. Szaniszló lengyel király nemessége (slachta) kaparintotta volna meg újra a 60 évvel ezelőtt (1648) elvesztett pozícióit. Harcra és küzdelemre buzdította Ukrajna teljes lakosságát I. Péter cár a svédek és a Mazepa-féle árulók ellen.³⁹ Mazepa bűne miatt Ukrajnában folytatódik a háború, ezért „minden hű Kisorosz alattvalónkat kegyesen felszólítunk arra [...], hogy ne higgyenek az ellenség csábító szavainak, ne engedelmességeskedjenek az istentelen áruló Mazepa hízelgő leveleinek”, húzódjanak biztonságos helyekre, maguk után semmit, egy szemernyi élelmet, takarmányt ne hagyjanak, az ellenség kénytelen lesz elhagyni a pusztává tett Ukrajnát ép-púgy, mint Szmolenszk térségét.⁴⁰ Az ellenség kiűzése után „a Kisorosz vidék” (Maloroszijszkij kraj) lakóinak régi jogai, amit még I. Péter cár apjának, Alekszej Mihajlovics cár idején (1654), pontokba foglaltak, nem csorbulnak – vázolta a biztató perspektívát a cári kiáltvány –, sőt a legfájóbb problémák orvoslását is megígérte a cár. Ígérte, hogy „a Nagyorosz embereket” (értsd: hivatalnokokat) visszahívja Ukrajnából, az ukrajnai „Nagyorosz helyőrségeket” felszámolja a háború befejezése után, a „Kisorosz vidéknek” „egyetlen pensát” sem kell majd a cári kincstárba befizetnie adóként.⁴¹

A propaganda háborúnál – mivel Mazepa és XII. Károly is felhívásokkal ostromolta a „kisorosz népet”, a kozákságot – mégis fontosabbak voltak a tényleges harci cselekmények. A kozák főváros, Baturin (a Gyesznába ömlő Szojm folyó partján) megszerzéséért indított versenyfutás az oroszoknak kedvezett. Mensikov lovassága és lovakra ültetett gyalogsága a második rohammal már meg is törte az ellenállást. Mazepa székhelyének tüzzel-vassal történő elpusztítása, ellenálló lakosságának halálba küldése egyrészt a cári bosszú beteljesülését, másrészt az árulás és az elpártolás kíméletlen megbüntetését demonstrálta. Krmann szemtanúként ledöbbsent a látványtól: „Még láttuk is a gőzölgő malmoikat, lerombolt házakat, összeégett, elüszkösödött, vérbe fagyott emberi tetemeiket.” A kozákság teljes ágyúparkja, 60 db különböző kaliberű ágyú szintén a győztesek zsákmánya lett. Az „új Júdás” falvait, városait a cári katonaság porig

³⁸ Pizma i bumagi, VIII/1. 276–284.

³⁹ Pizma i bumagi, VIII/1. 276–278.

⁴⁰ Pizma i bumagi, VIII/1. 281.

⁴¹ Pizma i bumagi, VIII/1. 282–283. Az idézett cári proklamáció szinte képtelen jutalmak beígéréseivel kívánta a harci elszántságot növelni. Egy ellenséges tábornok foglyul ejtése 2000 rubelt ért, egy ezredesért 1000 rubelt, a tisztekért a rangtól függően százakat fizetett a cári kincstár. Az egyszerű katonák kézre kerítésért, akár lovas, akár gyalogos, 5 rubel, minden egyes ellenséges katona holttestéért 3 rubel jutalomra számíthatott bármely „Kisorosz népből való személy” – Ua. 284.

égette, birtokait nem kímélte.⁴² A baturini hadianyag és élelmiszerbázis megsemmisült, jó ha 300–an élve megmenekültek.

Úgy látszik, hogy a baturini pusztításhoz hasonló esetek nem számítottak kivételnek a háború során. Krmann superintendens figyelmét a svédek, kozákok embertelensége sem kerülte el. Pl. XII. Károly 1708. december elején, „a legvadabb hidegben” sikeresen megostromolta Vepriket, s annak elfoglalása után (január 15 körül), 2 ezer moszkvai és ugyanannyi kozák adta a győztesek kezére magát. A király az oroszok életét meghagyta, de Mazepa a volt „övéinek” nem kegyelmezett. „gödrökbe dobatta alattvalóit, és néhányukat halálra éhezettette.” XII. Károly ezután Veprik városát, „az egészet füstbe borította”, majd „több mint tizenöt mérföld hosszúságban és ugyanakkora szélességben feldúlta a moszkvai birodalmat. ... A városokat és a falvakat felgyújtatta, a házakat földig romboltatta, ahol föllelték a lakosokat, azokat leöldösték, akik azonban a kozákok földjéről menekültek oda, azoknak meghagyták az életét, azzal a szigorú parancssal, hogy térjenek vissza az övéikhez, ... Sok ezer barom és aprómarha vált a tűz martalékává.”⁴³ Vagy Gadjacsban a Boldogságos Szűz Mária templom összes kincsét, a könyveit, kelyheit, papi felszerelését a svédek rabolták el.⁴⁴

A helyzet elfogulatlanabb értékeléséhez II. Rákóczi Ferenc új orosz rezidensének, Thalaba Máténak 1708. december 11-én Szmolenszkből küldött jelentéséből idézünk: A svéd király különösen „frusztrálódott, ... mert „nemrégén Mazepa praeter omnem spem et expectationem circiter másfél ezred magával a svéciai király részire állott, de azután annyira confundálódott szándékában”, hogy elpártolása csaknem több hasznot, mint veszteséget eredményezett a cárnak. Baturin kozák „rezidenciás városra” parancsolta Mensikovot a cár, az „benne levő öt ezer kozákot mind egy lábíg levágatta”, csak parancsnokukat, Königsecket és 3–4 óbesterét hagyta életben, majd felnagyeltette őket, akasztófára függesztette Mazepa képpel együtt. Nagyon sok kozák visszaszökött a cárhoz, a kozákok más hetmant választottak maguknak. Azt mondják, hogy Mazepa „az svéciai királynál disgratiában van, mert „frustálódott általa való reménségében [...]”⁴⁵ Mazepa városai „sorra behódoltak a cári hatalomnak”, Bjelaja Cerkov, Sztarodub, Gadjacs, Poltava, Mirgorod. Mazepára „örök gyalázatot kiáltottak, s nevét a kozákok földjén és Moszkvában hóhérok szegezték az akasztófákra, ha hitelt adhatunk a mendemondáknak.”⁴⁶ – írta a svéd táborban rekedt magyar evangélikusok követe.

⁴² Piszma i bumagi, VIII/1. 270., 274., VIII/2. 906., 918., 919. Krmann útinaplójából: „...nagy vagyon tulajdonosa, amelyet ő a cár őfelsége és a lengyel király őfelsége évenkénti juttatásából, valamint jelentékeny bevételeiből és alattvalói évi adójából szed össze. ... Minden városban és faluban van továbbá saját kúriája, birtoka, sörös- és borospincéje.” – *Krmann: Itinerarium*, 67.,73.; *Haintz: König Karl XII. 251.*; Baturin elpusztításáról bővebben *Павленко: Иван Мазепа*, 360–363.

⁴³ *Krmann: Itinerarium*, 81.,86.

⁴⁴ *Krmann: Itinerarium*, 87.

⁴⁵ MTA Kézirattára. Ms. 4958/2/II. Thalaba Máté jelentései, 1708. (számozatlan levelek)

⁴⁶ *Krmann: Itinerarium*, 70.

Érthetetlen, hogy XII. Károly, ez az ízig-vérig katonakirály, tapasztalt hadvezér, hogyan alapozhatta döntéseit Mazepa ajánlataira. Olyan hadipotenciálra bázisozott, amely 1700 óta a cári katonasággal együtt, közös parancsnokság alatt harcolt. Ezek a Dnyeper balparti ezredek – ahogyan azt a későbbi hónapok eseményei is alátámasztották – Mazepa húsz éves cárhűségét nem feledve, inkább a cárral, mint a cár ellenében voltak elkötelezettek. A Mazepa helyébe megválasztott új hetman, a sztardodubi kozákezeres, Ivan Szkoropadszkij egyértelműsítette a kozákság Moszkvához való tartozását. Ez a kozákság fényesen igazolta a cárhűségét a Bulavin doni (oroszl) kozák vezette (1708–1709) felkelés leverésében, ill. az ukrainai szics felszámolásáért indított hadjáratban. A több mint tizezres szicsi (zaporozsjei, nem lajstromozott) kozákság XII. Károly igazi utánpótlását képezte, főleg azután, hogy 1709 március végén a szicsiek főparancsnoka (a kosevoj atamán) személyesen ajánlotta fel fegyvereiket a moszkoviták ellen XII. Károlynak és Mazepának. A szicsiek katonai erényeiről Krmann is elismerően nyilatkozott: „egyől egyig nőtlenek, hazájuk határain kívül született fiaikat már zsenge gyermekkoruktól a katonáskodás művészetére és tudományára, valamint az éhezés, a meleg és a hideg elviselésére, az önfegyelemre és a tisztaságra nevelik. ... rezdületlen lélekkel tűrik a telet, s még ha lefagynak is tagjaik a farkasordító hidegben, nem panaszkodnak. Ha pedig szükség van rá – persze jó zsoldért – fegyvert fognak törökre, lengyelre, moszkvaira, s szárazon és vízben egyforma hidegvérrel harcolnak.”⁴⁷

A zaporozsjei veszélyforrást sikerült Mensikov egységeinek 1709 májusában totálisan kiiktatni, a Mazepával Poltavánál harcoló szicsi kozákok pedig vagy a csatatéren maradtak, vagy Szkoropadszkij cárhű kozákjainak a fogságába estek, ill. egy kisebb egységük Mazepát menekítette át török földre.⁴⁸ Miután Poltavánál megsemmisült a svéd és az őt segítő kozák sereg, XII. Károly és Mazepa politikai menedékjogot kért és kapott a szultántól, a szilisztrai pasa ellenőrzése mellett Benderben (ma: Tighina) húzták meg magukat. Alig két hónappal élte túl a poltavai tragédiát Mazepa, köszvénytől és veseelégtelenségtől elgyötört testéből szeptember 22-én elszállt a lélek. Néhány hívének jelenlétében a galaci (Galați) Szt. György kolostorban temették el. Szellemi hagyatékának feldolgozása – megnyugtató módon – a mai nap sem zárult le.

A többször is idézett Jakovleva szentpétervári történész professzornő Mazepa történeti biográfiájában, amely a legteljesebb forrásbázison nyugszik, csak annak a kimondására vállalkozott, hogy az egyoldalú megbélyegzésekkel fel kell hagyni. Nem szabad orosz részről Mazepára úgy tekinteni, mint a „az ukrán szepara-

⁴⁷ Krmann: Itinerarium, 130.

⁴⁸ Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava In: Hadtörténelmi Közlemények 2009/4. 903–939. – az 1708–ban még 49.500 fős svéd hadseregből Poltava után XII. Károlyal mindössze 1300 svéd katona menekült Benderbe. – ua. 933. Lásd mindkét oldal veszteség listáját (elesettek, sebesültek, fogságba esettek), ill. az orosz hadizsákmány tételes felsorolását: Pizma i bumagi, IX/1. Москва, 1950. 260–275.

tizmus gyűlöletes alakjára”, ill. ukrán szempontból, „az ukrán nemzeti eszme idealizált harcosára”.⁴⁹

A szakember józansága és mértékletessége azonban a politikai szereplőket nemigen befolyásolta és befolyásolja. Őszintén meg kell mondani, hogy a kiéleződött vitában a kezdeményező fél Kijev volt, s „azonnal” a legmagasabb politikai szinten. 2007. október 9-én Viktor Juscenko, az akkori ukrán államelnök a 955/2007. évi elnöki rendeletével (I. Melléklet) arra utasította Ukrajna Minisztertanácsát, hogy hozzon létre egy Szervező Bizottságot, amely Mazepa katonapolitikai cselekedetének, az ukrán–svéd szövetség megkötése 300. évfordulójának méltó emléket állít országszerte. A feladatok konkretizálásakor az elnöki utasítás nem feledkezett meg a „baturini tragédia” és a „Zaporozsjei Szics lerombolása” tricentenáriumának a felidézéséről sem. Külön felhívta Juscenko elnök a tudományos intézetek és kutatók figyelmét arra, hogy legújabb feldolgozásaikkal minél hamarabb jelenjenek meg a nyilvánosság előtt, Mazepa történelmi érdemeit hangsúlyozó kiállításokat tervezzenek, nyissanak Kijevben, Baturinban, Poltavában és a Krímben. Az Ukrán Külügyminisztériumnak az ukrán–svéd, közös rendezvények lebonyolításán kívül azt is vizsgálnia kellett – a rendelet értelmében –, hogyan lehet Mazepa emlékét Svédországban megörökíteni, továbbá, hogy hogyan történjen a poltavai csata emlékének közös megünneplése. Stb., stb.

A Mazepa-kérdéssel Juscenko államelnök még II. Alekszij moszkvai pátriárkát is megkereste. Azt kérelmezte a Pravoszláv Egyház vezetőjénél, hogy az 1708-ban Mazepára kimondott legsúlyosabb egyházi büntetés, az excommunicatio hatályát vizsgálja felül és érvénytelenítse azt. Mazepa anaféma ügyét 2007. november 14-én a Pravoszláv Egyház Szent Szinódusa vizsgálati eljárás alá vette, de ez, mind a mai napig nem zárult le.

⁴⁹ *Таурова–Яковлева*: Иван Мазепа, 370. Egy 2003-ban írott cikkében Jakovleva arra is felhívta a figyelmet, hogy az ukrainai hetmanátus „legnagyobb tragédiája” abban állt, hogy bármely alternatívát is választotta maga számára, legyen az a lengyel király, török szultán, krími kán, svéd király, „előbb vagy utóbb – ideértve Mazepát is – kénytelenek voltak az Oroszországgal való szövetkezés gondolatához visszatérni.” – *Новая и новейшая история* 2003/4. 63. A tényszerű elemzésekkel és az abból levonható következtetésekkel szembenemve a kozáktéma jeles ismerője, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia főmunkatársa, Tarasz Csuhib nagyon merész összehasonlításokra ragadtatta magát, többek között az akadémia központi folyóiratában. Az *UIZs* periodika 2009/2. számában a Mazepa-i célravezető fellépést megszokott európai jelenségnek állítja be, hiszen Johann Patkul svéd király elleni (1697), II. Rákóczi Ferenc „magyar-erdélyi fejedelem osztrák Habsburgok elleni”, Cantemir 1708. évi szultánellenes megmozdulása semmiben sem különbözik Mazepa lépésétől – állítja a kijevi történész. Nem csinált mást a kozákhhetman – jelenti ki Csuhib –, mint pl. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688), vagyis annak a „rókapolitikáját” másolta. Azzal a különbséggel, hogy amíg Frigyes Vilmos ide-odapártolásaival a Porosz Hercegséget megszerezte, addig Mazepának politikai lavírozása nem sikerült, az önálló, független állam megteremtésének a kísérlete elbukott. – *Чухлиб, Т. В.* (Csuhib, Tarasz): Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. In: *Український історичний журнал (UIZs)* 2009/2. 31–32.; Egy korábbi, 2005-ös munkájában Csuhib Mazepa hetman kilátástalan helyzetéről beszélt, őt magát a „független, egységes Ukrajna ügyének” áldozataként jellemezte. – *Чухлиб, Т. В.*: Гетьмани и монархи, 368–369.

Az előbbieket alapján nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az ukrán belpolitikai megosztottság Mazepa kapcsán még inkább elmélyül. Éles konfliktusokat generált pl. az az eset, amikor az ukrán nemzeti érzelmű pártok Kijevben 2011. október 14-én engedély nélkül, egy ideiglenes, gipszből megformázott Mazepa mellszobrot avattak. A „Mazepa – a mi hősünk” című alkotást egy maradandó, bronzszobor mintapéldányának szánták. A szoborállítás ügyét azóta is a kijevi önkormányzat napirendjén tartják. Poltavában a Mazepa kérdés ellenkező fordulatot vett. A poltavai csata 300. évfordulójára, tehát a 2009-re el is készült Mazepa szobor ünnepélyes felavatását a poltavai lakosság határozott tiltakozására elhalasztották. Ők a várost sikeresen védelmező Kelin várparancsnoknak szánták inkább emlékművet, s nem az ostromló svédeket kiszolgáló Mazepának. A raktárban porosodó művészi alkotás sorsa azóta is bizonytalan, habár a Lvovi önkormányzat 2011 novemberi ülésén javaslat hangzott el a Poltavába szánt szobor Nyugat-Ukrajnába szállításáról.⁵⁰

Az ukrán hétköznapiok levegőjét bizonyára még sokáig mérgezni fogja a „nemzeti hősök” keresése, ill. elutasítása. Ennek a folyamatnak a hatása alól a tudományos élet se tudta, a mai napig se tudja kivonni magát. Az évtizedeken át Moszkva-barát = a Szovjetunió megbonthatatlan egységét (a birodalmi egységet) reprezenetáló ukrainai tudománypolitika 1991 után „nemzeti tudománypolitikára” váltott. Az önálló, független államiság történelmi előzményeit „a tiltott vagy megtűrt” témák leporolásával, de tudományos „innovációval” (pl. 17. századi ukrán nemzeti forradalom) is igyekezett, igyekszik visszaemelni a közgondolkodásba, az elvesztett nemzeti értékek (pl. a keleti kereszténység centruma Kijev volt; Moszkva éppúgy akadály volt az ukrán államiságnak századokon át, mint bármely szomszéd nagyhatalom) „visszaszerzésével” a saját, az ukrán, a nemzeti történetírás túldimenzionálása mellett horgonyozott le. A nemzeti szuverenitás és öntudat erősítése, ill. a Moszkvával szembeni önmeghatározás érdekében sokszor tudományos vitára sem bocsájtott, merész következtetésekkel lepi meg az ukrán történettudomány a Közép- és Kelet-Európa történelmével foglalkozó tudományos szférát. Ilyen alapvető „újdomságokra” utaljunk csak, mint a *kozák-ukrainai, a kozák-ukrán, nemzetté formálódásra, fejlődésre utaló szavak szinonimaként való használata, vagy éppen a kozákság egységét hirdető* teória, amely a Dnyeper mindkét partjára kiterjedő ukrán állam megszületésének a csírája lenne. Innen már csak egy lépés választ el bennünket attól, hogy a mai szuverén állam(ok) történelmi előképét egyes történészek „felfedezzék” pl. a 17. században, az államteremtő hősöket az agyonhallgatásból kiemeljék, cselekedeteiket a történelmi szituációtól függetlenül relativizálják, mindent és mindenkit a nemzeti szuverenitás szempontjából ítéljenek meg. Egy ilyen mentalitással az „új történész generáció” (nem életkorra vonatkozik) bőséges alapanyagot bizto-

⁵⁰ Interneten a szoborállításokról (letöltve: 2012. június 28.):

<http://zik.ua/ru/news/2011/12/29/326524>;

http://www.peoples.ru/state/politics/mazepa/news_pervyj_na_ukraine_pamjatnik_mazepe_usta_novili_v_c.shtml;

http://gazeta.ua/ru/articles/politics-newspaper/_ustanovili-pamyatnik-mazepe/405168; stb.

sít a mai politikusok példabeszédeihez. A mítoszteremtés folyamatában a tudományos (fél)teljesítmény elengedhetetlen, amit a politika, mint „fogyasztó” felhasznál, politikai tevékenységét történelmileg legitimáltatja, hivatalos szintre emeli. Ezután hivatalos szervként, jogi személyként, mint „megrendelő” elvárja mindenkitől, hogy a hivatalosított álláspontot ne vitassa, bizonyos idő elteltével pedig mindenki kötelezőnek ismerje el.

Ameddig egy újdonsült szuverén állam nemzeti identitását a történelmileg átértékelt birodalmi múlttal szemben definiálja, addig szüksége lesz a nemzeti hősök kreálására, a birodalomellenes események, folyamatok átértékelésére. A Dnyeper partján, Kijevben „az új kutatási eredmények alapján” napjainkban azt a nézetet hivatalosították, hogy a Hmelnycikij kozákhetman vezette forradalom és szabadságharc (1648–1657) a független, szuverén ukrán állam megteremtését célozta meg. De facto ez az elképzelés meg is valósult, ám de jure minden próbálkozás zátonyra futott. A mai, független Ukrajna történelmi pantheonjának legjelesebb alakjai, Hmelnycikijtől Mazepával bezárólag, egy nemzetté formálódó népnek, az ukrán natio-nak olyan választott vezetői voltak, akik a nagyhatalmaktól független, új, nemzeti állam megteremtésén munkálkodtak. Sajnos, törekvésüket nem kísérte szerencse, mert a szomszédos országok érdekei keresztették az új állam megszületését. A Rzeczpospolita, az Oszmán Birodalom, a Krími Kánság és főleg Oroszország, a moszkvai egyeduralkodó rendszer nem tűrte meg a létező ukrán (=nem kozák!) államot.

A szigorúan vett tudományos elemzések tükrében Mazepa cselekedete érthető, magyarázható (eddig tart a szakma kompetenciája). De! Elfogadható vagy nem? Követendő vagy nem? Aktualizálendő vagy nem? stb. Ennek megválaszolása már a tudományon kívül esik, itt a politika lép a színtérre. Nem ártott volna, s ma sem ártana, ha az ukrán politikai elit elfogulatlanul, csupán egyetlen kérdésre adott volna megnyugtató választ: *volt-e alternatíva az „oroszáktól”* (az én kifejezésem – G.S.) *szemben a 17. században?*

Tagadhatatlan, hogy a Rzeczpospolitától való elszakadás és Oroszországhoz való csatlakozás (1654) már egy-két éven belül nagy csalódást eredményezett Ukrajna szerte, hiszen a kozákság a szabadságjogok megnyírbálása miatt kész volt elfordulni Moszkvától. Ivan Vigovszkij (Wyhowski) hetman előbb X. Károly Gusztáv svéd királyban találta meg az igazi szövetségest 1657-ben, de már 1658-ban a Rzeczpospolitához való visszatérést forszírozta és a Nemesi Köztársaság keretén belül egy Litván Nagyfejedelemséggel azonos jogokat élvező Ruz Nagyfejedelemség életre hívására egyezett bele. Ezzel a tetteivel egy szünni nem akaró testvérháborút zúdított egész Ukrajnára, aminek az eredménye 1667-ben az lett, hogy az orosz és a lengyel fél megosztott Ukrajnán, a Dnyeper folyót közös államhatárnak ismerték el. A döntést elfogadni képtelen kozákság egy további része újabb „ötlet” realizálásával próbálkozott. Se a lengyel, se az orosz befolyás nem oldotta meg Ukrajna problémáit – meglátásuk szerint –, ezért talán kiutat jelent majd az Oszmán Birodalom? Pjotr (Petro) Dorosenko hetman egy ideig kitartott ezen alternatíva mellett, de az 1670-es évek orosz–török háborúi rádöbentették, hogy az oszmánokkal való együttműködés nem vállalható a

keresztény világban. Dorosenko a cár hűségére áttérve cári alattvalóként élte le hátramaradt éveit. A kozákság jobbpárti (lengyel királyi kedvezményezettek) és balpárti (cári kiváltságosak) megosztottsága változatlanul fennmaradt, Mazepa (balpárti) hetman 20 éven át híven szolgálta parancsolóját, a cárt, de 1708-ra hitében meggingott. Az 1700 óta tartó háború Ukrajnára való áttérjedésének a megakadályozása, az ukrainai területek pusztulásának a meggátolása, a kozákság egyre olvadó kiváltságainak a visszaszerzése reményében a katonailag erősebbnek gondolt XII. Károlyban a meg(fel-)szabadítót vélte megtalálni. Ez a 20 éven át cári szolgálatban álló, műveltségével messze kiemelkedő hetman a cárral alkudozgatva eddig, úgy ahogy biztosította a kozák autonómiát, a változó létszámú, regiszterbe foglalt kozák hadnak (Hmelnickij idején 60 ezer, Mazepa alatt 30 ezer) garantálta az évi zsoldot, a szabad földhasználatot, a szabad halászatot, vadászatot, sópárlást, italkészítést stb., s mindez 1708-ra elveszett. Tehát a kiváltságosok, az adófizetésre vagy robotra nem kötelezettek érdekeinek képviselőjeként pártolt át a háborús ellenséghez, a kozáktömeg egyáltalán nem követte főparancsnokát az ellenséges táborba. Vajon miért nem?

Úgy vélem, hogy a már több évtizede erősen megosztott kozákság a háború kellős közepén is a reálisabb alternatíva mellett tartott ki. Inkább kívánta a cár és a pravoszláv egyház által is igazságosnak nyilvánított svéd- és lengyelelleses háborút győzelmesen befejezni, mint XII. Károly svéd király révén újra a lengyel király, Leszczyński Szaniszló fennhatóságába kerülni. Mazepa hetman, még ha eljutott is az önálló, szuverén állam létesítésének a tervéhez, az nem ment át a köztudatba, tömegbázisra nem tett szert. Államalkotó tevékenységét – kimondva, kimondatlanul – az oroszoknak dicsőséget, az ukránoknak tragédiát eredményező poltavai csatavesztés döntötte romba? Megint a kiindulópontához jutottunk vissza: Mazepa – „nemzeti hős vagy áruló?” Tudományos válasz erre nincs!

MELLÉKLET**Viktor Jusczenko elnök 955/2007. évi rendeletének ukrán nyelvű szövege****УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 955/2007**

Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу

З нагоди 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу під час Північної війни 1700–1721 років, виходячи зі значення цих подій у багатовіковій історії українського державотворення та враховуючи ініціативу громадськості, **постановляю:**

1. Кабінету Міністрів України:

1) утворити Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, включивши до його складу представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, учених;

2) розробити у тримісячний строк за участю Національної академії наук України та затвердити план заходів на 2008–2009 роки з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, передбачивши, зокрема:

організацію та проведення заходів до 300-х роковин Батурицької трагедії;

організацію та проведення заходів до 300-х роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі;

організацію та проведення заходів до 300-річчя Полтавської битви;

проведення представницьких міжнародних наукових форумів, присвячених геополітичним проблемам Центрально-Східної Європи другої половини XVII – початку XVIII століття у контексті воєнно-політичних змагань за утвердження суверенної української козацької держави;

активізацію наукових досліджень українсько-шведських відносин XVII–XVIII століть, підготовку та публікацію тематичних збірок документів козацької доби з архівів Швеції, збірників наукових праць та монографій;

створення за участю українських і шведських учених комісії з вивчення та об'єктивного висвітлення історії Центрально-Східної Європи та українсько-шведських відносин другої половини VIII – початку XXI століть у контексті європейських інтеграційних процесів;

проведення у навчальних закладах та закладах культури тематичних заходів з висвітлення державотворчої, політичної та військової діяльності гетьмана України Івана Мазепи та його соратників;

створення документального та художнього фільмів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу;

випуск в обіг поштової марки і конверта, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, здійснення спецпогашення поштової марки;

3) вирішити в установленому порядку питання щодо фінансування заходів з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу.

2. Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

1) вивчити питання щодо присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен гетьмана України Івана Мазепи та його соратників, а також відповідного найменування чи перейменування в установленому порядку проспектів, площ, вулиць та парків у населених пунктах України;

2) вжити невідкладних заходів щодо проведення робіт з ремонту, реставрації та реконструкції Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» в місті Полтаві;

3) вирішити в установленому порядку питання про:

спорудження пам'ятників Івану Мазепі та його соратникам у містах Києві та Полтаві, інших населених пунктах, а також установлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок у місцях, пов'язаних з їх життям та діяльністю;

спорудження в Україні пам'ятника Карлу XII;

забезпечення проведення робіт з ремонту, реставрації і музеєфікації палацового комплексу К. Розумовського, благоустрою території цитаделі, в тому числі укріплення Меморіального Хреста, а також облаштування об'єктів соціальної, інженерно-транспортної інфраструктури в селищі Батурин Бахмацького району Чернігівської області;

спорудження пам'ятного знака загиблим у 1709 році козакам Запорозької Січі у Нікопольському районі Дніпропетровської області.

Міністерству закордонних справ України:

опрацювати питання про встановлення монумента гетьману України Івану Мазепі та увічнення пам'яті його соратників у Королівстві Швеція, внести в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України відповідні пропозиції;

опрацювати разом з Міністерством культури і туризму України питання формування та експонування в Україні та Королівстві Швеція виставок історичних реліквій козацької доби з музеїв України та Королівства Швеція;

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 300-річчя укладення українсько-шведського союзу в контексті євроінтеграційних прагнень України.

Міністерству оборони України забезпечити організацію та проведення у військових навчальних закладах та військових частинах тематичних заходів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу.

Державному комітету телебачення та радіомовлення України організувати цикли теле- і радіопередач, присвячених життю і діяльності гетьмана України Івана Мазепи, його соратників, та забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо відзначення подій, пов'язаних з перебігом Північної війни 1700–1721 років в Україні.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

9 жовтня 2007 року